

XIII. „Druhá revoluce“ a stalinská diktatura (1929–1941)

Od přelomu 20. a 30. let prováděla bolševická strana v SSSR zcela zásadní přeměny, které si vysloužily označení „druhá revoluce“. Jejimi hlavními komponentami byly tzv. socialistická industrializace, násilná kolektivizace a kulturní revoluce. Vývoj doprovázelo další upevňování bolševické, resp. již stalinské diktatury.

Stát převzal výlučnou roli v industrializaci země, která byla doprovázená naprostou likvidací soukromého sektoru. Mimořádný důraz byl položen na rozvoj těžkého průmyslu a energetiky, výroba spotřebního zboží byla omezena na minimum, stejně jako jeho spotřeba. Extenzivní výstavba nových podniků probíhala jak ve stávajících industrializačních centrech, tak v nových a zaostalých regionech. K jejím rysům náleželo ústřední plánování a mimořádný nárůst byrokratických aparátů. Rychlá superindustrializace znamenala přímý protiklad k evolučně pojatému NEPu a Bucharinově koncepci postupného rozvoje. Stalin ostatně v roce 1931 zdůraznil, že SSSR zaostává za vyspělými státy o 50 až 100 roků, ale že tuto zaostalost musí do 10 roků překonat.

Stalinské křídlo se současně rozhodlo dostat venkov plně pod mocenskou kontrolu. Kolektivizace zemědělství navíc umožňovala získat z venkova administrativními opatřeními zvýšená množství obilí pro export. Venkov tak spolu-financoval industrializaci a uvolňoval pro ni pracovní síly.

Cestu ke kolektivizaci uvolnilo odstranění Bucharina z politbyra. Na 25 milionů rolnických hospodářství muselo předat pole, dobytek a zařízení kolchozům a rolníci sami byli nuceni do nich vstoupit. Kulaci do kolchozů vstupovat nesměli. Odpor proti kolektivizaci byl brutálně potlačován. Do března 1930 bylo přes 55 % rolnických hospodářství zkolektivizováno, ale škody způsobené kampaní přiměly Stalina ke zpomalení a k výzvě k odstranění „výstřelků“. Do konce roku 1930 se většina kolchozů rozpadla, ale v dalších letech tlak opět zesílil. V roce 1936 bylo již přes 90 % všech hospodářství zkolektivizováno. Celkem vzniklo na 250 tisíc kolchozů.

Součástí kolektivizace byla i „likvidace kulaků jako třídy“. Oficiálně bylo během ní v letech 1930–1931 vysídleno 381 tisíc rodin kulaků. Ve skutečnosti bylo kampaní zasaženo 5–6 milionů lidí, z nichž přes 2 miliony byly vysídleny. Vzhledem k tomu, že rolníci raději hospodářská zvířata pobíjeli, než aby je předali kolchozům, poklesly mezi lety 1928–1934 katastrofálně stavy dobytka. To v kombinaci s velkými odvody obilí státu a rozbitím zemědělské výroby vyústilo v letech 1932–1933 v rozsáhlé hladomory, kterým podlehl asi 5 milionů lidí.

Souběžně probíhala kulturní revoluce, která se opět vyznačovala čistkami a represáliemi. Jejím terčem se stala stará inteligence a umění. Cílem byla uto-

pická vize kolektivistického života s idealistickými přístupy ke vzdělání, architektuře a sociálním vztahům. Předcházející organizace, jako například Ruská asociace proletářských spisovatelů (RAPP), byly zrušeny a vytvořeny jednotné umělecké svazy (Svaz spisovatelů aj.), které prosazovaly unifikaci kultury v duchu socialistického realismu.

Druhá revoluce zásadně změnila charakter země. Radikálně vzrostla průmyslová a zbrojní výroba, zcela se změnilo zemědělství, zlikvidováno bylo soukromé vlastnictví, vzrostl počet dělníků, kteří přicházeli do měst z venkova. Důsledkem byla bezprecedentní urbanizace (počet městského obyvatelstva vzrostl z 26 milionů lidí v roce 1926 na 56 milionů v roce 1939). Soustředění všech prostředků na industrializaci pak vedlo k dalšímu snížení životní úrovně obyvatelstva, která byla už tak velmi nízká.

Čistky a represálie znalo sovětské obyvatelstvo již od doby občanské války a probíhaly prakticky stále. Jen v roce 1930 bylo z VKS(b) vyloučeno na 100 tisíc členů a v letech 1934–1935 dalších 1,5 milionu. Cílem bylo zbavit se nevhodných lidí, udržet vnitřní disciplínu a zabránit degeneraci bolševické strany. Ve 30. letech se ale čistky rozšířily na celou společnost a neomezovaly se jen na vyloučení nežádoucích „elementů“, ale i na jejich fyzickou likvidaci. V souvislosti s kolektivizací a likvidací „kulaků jako třídy“ pak vznikl systém táborů Gulag.

Kolektivizace tento trend jen posílila, stejně jako problémy se zvládnutím industrializace. Teror však stále více mířil proti stranickým činitelům, kteří mohli ohrozit Stalinovo postavení, nebo těm, jejichž postoje nebyly v souladu se stalinskou uniformitou. Skutečnost, že se část delegátů XVII. sjezdu VKS(b) v roce 1934 prý postavila v tajném hlasování proti znovuzvolení Stalina do čela strany, ukázala nebezpečí, že by mohl být sesazen samotnou bolševickou elitou, k níž náležel. Zavraždění Kirova v témže roce dalo Stalinovi příležitost spustit vlnu teroru proti všem skutečným i potenciálním oponentům a nepřítelům. Od roku 1936 rostl počet procesů, které v letech 1937–1938 vyvrcholily tzv. ježovštinou, tj. sérií ukázkových i tajných procesů. Odhaduje se, že bylo zatčeno přes 1,6 milionu lidí a téměř 700 tisíc popraveno.

Některá opatření měla vztah k zahraničněpolitické situaci ve 30. letech. Nástup Hitlera k moci v Německu totiž přiměl sovětské vedení, aby radikálně zrevidovalo svoji zahraniční politiku a ještě větší důraz položilo na bezpečnost a budování armády. Změnilo svůj dosud odmítavý postoj vůči versailleskému systému a SSSR vstoupil i do Společnosti národů. Oficiální zahraniční politikou Moskvy byla politika tzv. kolektivní bezpečnosti. Idea však zůstala nerealizovaná a z východního Locarna, které mělo zajistit bezpečnost východní Evropy, zůstalo jen torzo v podobě sovětských spojeneckých smluv s Francií a Československem z roku 1935.

Sovětská podpora levicové republikánské vládě ve španělské občanské válce a vlna represálií v SSSR samotném ale současně posilovaly nedůvěru Francie a zvláště Velké Británie vůči SSSR. Jejich politikou bylo ostatně usmířování Německa, nikoliv jeho zadržování. Za mnichovské krize v roce 1938 dala Moskva najevo, že splní své závazky, avšak vlastní dohodu považoval Stalin za pokus

Západu zaměřit německou expanzi na východ. Za složitých diplomatických manévrů v první polovině roku 1939 probíhaly rozhovory mezi SSSR, Francií a Velkou Británií o spojení. Současně se z německé iniciativy zlepšovaly sovětsko-německé vztahy. Váhání Moskvy skončilo podepsáním paktu Molotov-Ribbentrop 23. srpna 1939, kterým Německo a SSSR uzavřely smlouvu o neútočení a vytyčily si sféry vlivu ve východní Evropě.

Stalin využil paktu s Německem k územní expanzi SSSR, která byla vysvětlována jako posilování bezpečnosti SSSR. Nicméně jeho usmířování Hitlera bylo neúspěšné, neboť Německo již od července 1940 plánovalo útok proti Sovětskému svazu. Stalin věděl, že válka vypukne, ale věřil, že k ní dojde v roce 1943, v horším případě v roce 1942, s létem 1941 nepočítal.

Kolchoz

Kolektivní hospodářství, formálně rolnické družstvo, ve kterém, na rozdíl od sovchozů, rolníci společně obdělávali půdu, kterou do kolchozu vložili a zajišťovali živočišnou výrobu. Formálně měli členové kolchozu právo volit jeho vedení, fakticky bylo jmenované. V praxi byly kolchozy zcela podřízeny centrálnímu plánování a direktivnímu řízení ze strany nadřazených státních a stranických orgánů. V 20. letech 20. století sice existovalo v SSSR menší množství kolchozů, které vznikly na dobrovolnické bázi, avšak za násilné kolektivizace od roku 1929 neměli rolníci jinou volbu než do masově vytvářených kolchozů, které zahrnovaly jednu či několik vesnic, vstoupit. Kulaci nesměli být jejich členy; v rámci tzv. dekulakizace byli vystěhováváni do pracovních kolonií mimo vlastní gubernii či alespoň do jejich okrajových částí.

Kolchozy dostaly od státu pronajatou půdu, rolníci do nich vložili dobrovolně či spíše nedobrovolně budovy, hospodářská zvířata, nářadí či stroje. Práce byla normovaná a podle svého charakteru přepočítaná na pracovní jednotky (tzv. *trudoden*), za který rolníkům náležela finanční a naturální odměna odvozená od výsledků hospodaření kolchozu. To však záviselo na hospodářské politice státu, resp. na výši výkupních cen potravin, které stanovovaly státní organizace. Za Stalina byly obecně nízké, zvýšily se teprve za jeho nástupců, kdy do zemědělství směřovaly stále rostoucí investice, aniž by přinášely kýžený výsledek v podobě dostatku potravinářského a krmného obilí.

Kolchozníci však měli nárok na vlastnictví malé rozlohy půdy (do 1 hektaru), kterou obhospodařovali vedle práce v kolchozu. Až do počátku 60. let se na ně nevztahoval sociální a penzijní systém, ani přídělový systém na potraviny a základní průmyslové zboží, který existoval např. za Velké vlastenecké války. Po skončení kolektivizace (1938) existovalo asi 250 tisíc kolchozů; později docházelo k jejich slučování, a proto v roce 1979 jich zůstalo jen asi 26 tisíc.

21. červen

Stalin odmítl rovnostářství ve mzdové politice a opětovně zaútočil proti specialistům, jimž dával za vinu narůstající problémy v ekonomice a zásobování.

11. říjen

ÚV VKS(b) rozhodl o úplné likvidaci soukromého maloobchodu.

5. prosinec

V Moskvě začala likvidace chrámu Krista Spasitele.

1932

Malíř Alexandr M. Gerasimov namaloval obraz *Lenin na tribuně*, jedno z klasických děl socialistického realismu.

5. leden

Zrušena Nejvyšší národohospodářská rada, resp. přeměněna na komisariáty těžkého, lehkého a lesního průmyslu.

21. leden

SSSR podepsal s Finskem smlouvu o neútočení a arbitráži.

Sovchoz

Státní hospodářství, státní statek. Od kolchozů se lišily tím, že byly ve státním vlastnictví, jejich zaměstnanci byli považováni za dělníky, dostávali pravidelnou měsíční mzdu, vztahovalo se na ně sociální a penzijní zabezpečení a v dobách, kdy byl v SSSR zaveden přídělový systém (za války), vztahoval se i na ně. První sovchozy vznikly již za občanské války, v roce 1922 jich existovalo přes 4 tisíce, avšak obhospodařovaly jen asi 2% zemědělské půdy a bez většího úspěchu se měly pro samostatně hospodařící rolníky stát vzorem demonstrujícím výhody kolektivního obhospodařování půdy. Byly zakládány zvláště na dosud neobdělávané půdě a obhospodařovaly výrazně větší plochy půdy než kolchozy. Např. sovchoz Gigant v roce 1931 hospodařil na 240 tisících hektarech půdy. I když jejich produktivita byla ještě menší než kolchozů, od 50. let docházelo k přeměně kolchozů na sovchozy, které v 80. letech obhospodařovaly již asi polovinu orné půdy.

31. leden

V magnitogorském metalurgickém závodě, postaveném na „zelené louce“, začala výroba.

4. únor

Vzhledem ke kritické situaci v zásobování přijal ÚV VKS(b) usnesení, kterým povoloval od května 1932 kolchozům a jejich členům prodej přebytků potravin v městských tržnicích.

5. únor

SSSR podepsal smlouvy o neútočení s Lotyšskem a Litvou.

únor

Komise politbyra bolševické strany pod vlivem japonského postupu v Mandžusku rozhodla o vybudování zbrojního komplexu na Dálném východě. Vzniklo město Komsomolsk na Amuru.

23. duben

Začala reorganizace uměleckých a literárních organizací. Místo „proletářských“ uměleckých společností vznikl Svaz spisovatelů SSSR, Svaz skladatelů SSSR aj.

4. květen

SSSR podepsal smlouvu o neútočení a arbitráži s Estonskem.

15. květen

Zahájena protináboženská „pětiletka“. K 1. 5. 1937 měly být v SSSR zlikvidovány všechny kostely a vymýcena i víra v Boha.

23. květen

Spisovatel Ivan Gronskej použil v časopise *Litěraturnaja gazeta* pravděpodobně jako první termín „socialistický realismus“. Téhož roku jej použil při setkání se spisovateli i Stalin, čímž se tento termín prosadil.

25. červenec

Moskva podepsala smlouvu o neútočení s Polskem.

7. srpen

Zákon o ochraně socialistického vlastnictví zaváděl drastické tresty za krádeže.

Represe 1936–1938

Období zvýšených represálií začalo po zabití prvního tajemníka leningradského výboru bolševické strany S. M. Kirova v prosinci 1934. V následujících týdnech NKVD v Leningradě a Moskvě uvěznila několik tisíc lidí. V roce 1935 bylo zpřísněno trestní zákonodárství, které postihovalo také rodiny „zrádců“.

Počátek vlastní velké vlny represí, která směřovala výrazně proti členům bolševické strany, je spojován s nástupem N. Ježova do funkce komisaře vnitra v září 1936 (tzv. ježovština) a plénem ÚV VKS(b) na přelomu února a března 1937. V jejím průběhu bylo např. uvězněno či popraveno 54 % členů VKS(b) kyjevského rajonu, 48 % černigovského atd. Z 1 966 delegátů XVII. sjezdu strany, který se konal v roce 1934, bylo uvězněno a většinou popraveno 1 108 lidí. V roce 1936 začaly první fáze čistky v armádě, která vyvrcholila v následujících dvou letech. V jejím průběhu byli popraveni tři z pěti maršálů Rudé armády, 13 z 19 velitelů armád a 110 ze 135 velitelů divízií. Celkem bylo popraveno či uvězněno asi 40 tisíc důstojníků. Represálie se soustřeďovaly proti všem, kteří byli obviněni z trockismu, špionáže, spiknutí, proti širokému okruhu nepřátelských „elementů“ atd. Odhady počtů obětí se liší, avšak podle neúplných údajů NKVD bylo uvězněno 1,6 milionu lidí a z nich popraveno 681 700 osob.

Masové represálie trvaly do poloviny listopadu 1938 a jejich konec je spojován s odsunem Ježova a s nástupem L. Beriji do čela NKVD. Většina procesů proběhla tajně, avšak několik z nich, tzv. moskevské procesy proti nejznámějším odpůrcům, pojal stalinský režim jako ukázkové k zastrašení veřejnosti.

17. listopad

Politbyro ÚV VKS(b) schválilo usnesení, které zakazovalo „masové uvězňování a vysídlování“.

25. listopad

N. Ježov sesazen z funkce lidového komisaře vnitra. Ve funkci ho vystřídal Lavrentij P. Berija.

29. prosinec

Sovětské úřady zpřísnily pracovní disciplínu a omezily sociální podmínky z předchozích let. Všichni zaměstnanci museli mít pracovní knížky se záznamy o svých zaměstnáních a pracovních výkonech.

1939

17. leden

Podle druhého sčítání obyvatelstva měl SSSR 170 557 000 obyvatel. Ve městech žilo 56,1 milionů lidí.

15. březen

Německá okupace zbytku Československa.

18. březen

SSSR protestoval proti okupaci Československa.

17. duben

Moskva navrhla Velké Británii uzavření trojstranného paktu s Francií na obranu zemí ohrožených německou agresí.

246

3. květen

Stoupenec kolektivní bezpečnosti M. M. Litvinov odvolán z funkce komisaře zahraničních věcí. Jeho nástupcem se stal Vjačeslav M. Molotov, vyslovující se pro dohodu s Německem.

11. květen

Japonsko zaútočilo na Mongolskou lidovou republiku u řeky Chalchyn-gol. Boje, v nichž sovětská vojska porazila japonskou armádu, zde trvaly až do 15. září.

27. květen

Zostřeny pracovní podmínky v kolchozech, mj. stanoveno povinné minimum odpracovaných pracovních jednotek.

23. červenec

SSSR navrhl Francii a Velké Británii konzultace vojenských misí o společném postupu v případě útoku Německa.

11.–21. srpen

V Moskvě proběhly bezvýsledné rozhovory vojenských misí SSSR, Francie a Velké Británie.

19. srpen

SSSR a Německo podepsaly obchodní dohodu a dohodu o půjčce Moskvě.

23. srpen

Molotov a von Ribbentrop, německý ministr zahraničních věcí, podepsali v Moskvě německo-sovětskou smlouvu o neútočení na 10 let. V tajné příloze si obě strany rozdělily „sféry vlivu“ ve východní Evropě. SSSR obdržel Finsko, Estonsko, Lotyšsko, východní Polsko a Besarábii. Existenci protokolu SSSR popíral až do konce 80. let.



Podpis německo-sovětské smlouvy o neútočení 23. 8. 1939 v Moskvě. Sovětský ministr zahraničí V. Molotov u stolu podepisuje, J. von Ribbentrop a Stalin stojí za ním.

247